

ПРО ДЖЕРЕЛА СИМВОЛІКИ ТЕКСТІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ Й ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ

У статті порівнюються жанрові, образні й тематичні особливості текстів Лесі Українки й Тодося Осьмачки.

У своєму намаганні зрозуміти й упорядкувати світ людина - тепер уже усвідомлено - обмежує його, скажімо, створюючи подвійні опозиції типу: час - простір, хаос - космос, початок - кінець, час від часу доповнюючи ці опозиції третім елементом (Богом, пророком, Волею, Розумом і т.д.) й відтак змінюючи. Одна з таких спроб, збережена Біблією "Об'явлення св. Івана Богослова", називана ще Апокаліпсисом, прислужилася народженню нового жанру, про трансформації якого подає "Літературний енциклопедичний словник": "...Апокаліпсис відкриває епоху християнської апокрифічної апокаліптики... Середні віки виявляють тенденцію до поступового витіснення жанру апокаліпсиса жанром видінь і поглиблення зацікавлення індивідуальною есхатологією, ... що дала в підсумку й "Божественну комедію" Данте... Інтерес до апокаліпсичної тематики в нові часи відновлюється двічі: в епоху Французької революції 1789-94 й Наполеона... і потім - з кінця 19 ст." [1:31]. Автор статті "Видіння" в першому томі "Української літературної енциклопедії" - В.В.Лисиця - стверджує, що про цей жанр відомо ще з античних часів. Видіння входять як складові частини до житій святих, літописних оповідей. "Відмираючи як жанр, В. продовжувало існувати як форма, худож. прийом у рос. і укр. л-рі наступних періодів" [2:307], - зазначає В.В.Лисиця й наводить чимало прикладів із художньої літератури, де використано такий прийом. Перелік цих прикладів, доповнений і наведеними в Літературознавчому словнику-довіднику серії "Nota bene" [3:119-120], можна продовжувати тим більше, що в названих джерелах прийом видіння співіснує (а навіть ідентифікується) з прийомом сну. Таким чином, вибудовується ланцюжок взаємопереходів: апокаліпсис (розкриття, одкровення) - видіння - сон.

30 квітня 1905 року поняття "сон" "одинокому мужчині" української літератури не здається простим. У цей день з'являються цикл "Пісні з кладовища" й нарис "Примара".

Я на старім кладовищі лежала,
тиша могильна круг мене співала,
тиша могильна співала: "Засни!
Щастя - то сни!"
Спати? Ох, спить у колиці дитина,
спить у могилі померла людина,
хто ж непомерлий в могилі лежить,
той хіба спить?.. [4: 318].

Вихід у безмір екзистенції на цей раз не обмежується традиційним християнським дискурсом, але й не переживається у фольклорну стилізацію, затримуючись у містичному. Художня інтенція є щонайменше подвійною. Поєднана з другою частиною поетичного циклу - "На кладовищі ми про щастя говорили...", - вона означає примирення антагонізму початків і кінців у третьому елементі - щасті. Співвіднесена ж із "Примарою", вона уривається в кульмінації, коли з'ясовано протидіючі сили й необхідність подолання протидії третьою силою, але: "Хто визволить видющих людей з тіла сліпої потвори?"

Примара в цьому творі - видиво, видіння. При загальному домінуванні в творах Лесі Українки музичних образів і мотивів тут активізовано зорову тематику: "Я бачу їх, як вони йдуть, здалека, з правіку, йдуть без упину і без кінця, довгою зграєю. Початок тої зграї загубився вдалині, кінця не видно у темі, аж непевність бере, чи є той кінець і початок, чи се не коло величезне, безвихідне кружить перед очима моїми, кружить, кружить і нема йому впину... Вони всі йдуть однакоим кроком, із першого погляду здається, що то змії - полоз правічний, подоланий, але не поконаний, виліз і тихо в'ється навколо землі... І кожен з них іде, щоб уже не вертатись... Ідуть туди, де зливається темрява з далиною, звідки ні один живий голос не доходить, де жах одвічний стоїть на сторожі... Сі люди, що змієм-полозом обвивають землю, йдуть без проводарів, але вони мають погоничів... а геть-геть за ними, зовсім невидимо женеться жах... кричить їм безглузді слова: верніться вперед!.. Я бачу, як лізе сей змії - полоз, але я не бачу голови його. Хто був той о д и н, що був головою потвори?.. Чи, може, оцей змії - полоз був споконвіку безголовий, і сліпий, і страшний у своїй сліпоті безнадійній, як сам хаос?.."[5: 201 - 202].

Леся Українка акцентує не на суб'єктивному протиставленні - "хороший (свідомий) пророк (вождь) - поганий (несвідомий, темний) натовп", як за Біблією трактували й інші митці (згадати хоча б І. Франка, О. Олесь), а на об'єктивно існуючій приреченості таких стосунків. Частина й ціле не самодостатні, вони підпорядковані рухові й невідомому третьому.

Образ змія - полоза не лише викликає біблійні асоціації, але й нагадує близького за часом народження та обтяженого соціальним значенням *boa constrictor* а Івана Франка, тим більше, що Леся Українка пише твір у Тифлісі, який у цей час лихоманить від страйків і соціальних заворушень. Але, перш за все, образ має екзистенційне наповнення як спроба символічного зображення й осмислення часу, пошуку початків і кінців, розмежування та з'ясування причин і наслідків. Суб'єкту міркування в цьому прозовому творі рух бачиться колоподібним. Початку цього руху вона (він) не бачить і не знає, хоча й наполегливо прагне зрозуміти, але показово, що відає кі-

нець - символічну браму, яка позначає злиття темряви й далини, “звідки ні один живий голос не доходить”. У жанровому палімпсесті крізь видіння проступає давній апокаліпсис.

Сьогодні можна лише здогадуватися, чому за життя Лесі Українки жоден із трьох згаданих творів не був опублікований. Нарис “Примара”, скажімо, з’явиться друком у 1923 році в другому номері “Червоного шляху”. У цьому ж номері буде й поезія Тодося Осьмачки “Труни у гаях”. Осьмачка тоді - автор публікацій у періодичних виданнях і однієї, високо оціненої критикою, збірки поезій. Дружина, повіривши в непересічний талант, сприяє його саморозвитку й освіті, він у цей час особливо багато читає. Можна з великою вірогідністю стверджувати, що не обходить увагою й “Примару”.

У другій збірці поезій Осьмачки “Скитські вогні” (1925) в нагромадженні образів-символів надзвичайно широкою тематичної амплітуди буде й спроба такого розуміння та символічного зображення часу - через рухомий натовп: “Я ж стояв і бачив, як люди юрбами мостом простували швидко до мети...” (“По шляху віків” [6:12-25]). В Осьмачки, щоправда, своє бачення причин і умов такого руху. Суб’єктивований жах у Лесі Українки, який і стоїть, і женеться водночас, у творі Осьмачки - малозрозуміла деталь: “І заєць скаче через шлях, щоб у скиртах збудити жах”. А з образом змія співвідносно може бути хіба що “дивезна дорога, похожа на довгий-предовгий підпалений хвіст”. Чергування теперішнього й минулого часу дієслів у поезії Осьмачки, як і в нарисі Лесі Українки, творить ілюзію циклічності подій. Умови руху подаються в оригінальних складних образах-символах: “В кожній людини летів попереду голуб із зорею у лапах блідих... Птахи ті летять по шляху віків із безодень світа з серцями-зірками... люди доганяють летючих вогнів по мосту в пустелі аж на край безодні... Та й падають з мосту в щілину землі - у мішки туманів сірі та холодні”. Ця “безодня” має в поезії ще такі характеристики, як “розколина -безодня”,

що по-під горою з заходу на схід -
розколола землю, розвернула кручі...
Там не горів денний ще ніколи світ.

Кублились тумани, як смола, тягучі [6:19].

і, зрештою, - дещо прямовисно - “безодня глухої труни”. Так крізь видіння, знову ж, проступає кінець руху, хоча про початок у цьому варіанті твору не йдеться.

Про початок Осьмачка буде говорити в інших варіантах і редакціях цього твору, яких тільки друківаних є чотири. Поема “По шляху віків”, уже під назвою “Синя мла”, щоразу змінюючись, але зі сталим образно-композиційним кістяком, вийде друком у львівських “Наших днях” 1942 року, потім увійде до збірки “Китиці часу (1943-1948)”, а пізніше - до останньої поетичної збірки Тодося Осьмачки - “Із-під світу” (1954). Наскільки відомо, жоден із творів Осьмачки стільки не передруковувався, тож “Синя мла”, очевидно, була особливо значимою й важливою для її автора.

Лексема “народи” співіснує з “людом”, а пізніше деталізується: це народи “без жодного прапора, зброї й музик” (у Лесі Українки: “Сила їх пройшла передо мною, в убраннях незнаних віків і народів”). У варіанті 1942 року з’являється дуже реальний відповідник “погоничів” Лесі Українки: “гонила народи Чека”. Щоправда, в інших друківаних варіантах він зникне як невідповідний: поема виразно стремить до нівеляції повсякденних або історичних часо-просторових уявлень, до “екзистенційності”.

Пунктирно окреслений у варіанті 1942 року початок - “путь із пустелі”, в двох інших уточнений - “із глибу пустелі, з безмежної плями”. Але кінець руху в усіх варіантах твору представлений повторюваним, супроводжуваним епітетами, порівняннями образом-символом ями-єдиної, всесвітньої безодні-розколини-западні з підземними, густими, тягучими туманами й под. При цьому і в творі Осьмачки, і в творі Лесі Українки суб’єкт спостереження знаходиться по з а тим, що йому (їй) доводиться бачити, не є учасником руху. Леся Українка повертає до цієї постаті якнайменше уваги - лише у словосполученні “я бачу”. Але в Тодося Осьмачки суб’єкт спостереження є в межах одного твору ще й суб’єктом дії, учасником розгорнутого складного драматичного дійства, що відбувається, звичайно, поза рухом народів і передусе видінню. Іншими дійовими особами тут виступають дівчина й орел, які беруть участь у символічному накладанні вінка із зірок “на чоло непокірне” суб’єкта дії. Побачивши приречений рух народів, герой зриває вінок і кидає його в безодню, а орел випускає з кігтів сонце, й воно теж падає в безодню. Орел завмирає, налягає синя мла, “а в повітрі зависли склянисті моря, мов завмерлі громи, глушини, глушини...глушини...” [7:230]. Схожа за образним втіленням, проблема отримує цілком оригінальне художнє забарвлення не лише в композиції, але й у вирішенні. Позбавлені відповіді, схожі питання ставляться по-різному. Назва “Примара” відверто декларує належність до світу суб’єктивних відчуттів, монолог-видіння завершується цілим рядом відкритих запитань. Плакатно-схематична назва “По шляху віків” змінюється на “Синю млу”, яка, не зважаючи на “туманність”, усеж чітко претендує на об’єктивність. Багатоликий суб’єкт “Синьої мли” позбавлений міркувань і сумнівів суб’єкта “Примари”, він теж “бачить”, але не міркує, а - як уміє - діє. Митці втілили у творах свій час.

18 липня 1900 року Леся Українка, у відносно спокійний і щасливий період свого життя (Мержинський щойно подарував їй збірку творів Гейне, хвороба притихла й - працюється), зачарована нічним липневим небом, пише три поезії про зорі: “Ви щасливі, пречисті зорі...”, “Свята ніч” і “Часто кажуть: “ясні зорі”...”. Вона, звичайно, не підозрює, що побіжно дає неймовірно влучну характеристику одному з українських поетів і письменників ХХ століття. Коли через тринадцять років і один день скупа доля покличе Лесю Українку з життя, учень двокласної школи Тодося Осьмачка ще тільки боронитиме від глузувань учителів свої перші невмілі поетичні спроби.

Лише в далекому сорок другому в мистецьких колах Львова племінник Лесі Українки, письменник зі складною долею та химерним характером, Юрій Косач вітатиме Тодося Осьмачку. Осьмачка, імітуючи божевілья,

дивом виживе під час репресій, одним із перших з'явиться в рятівному Львові, викликавши неабияке захоплення - його ж уважали загиблим.

Пізніше, коли велика частина українських емігрантів опиниться в Америці, перетнуться життєві шляхи Тодося Осьмачки й іншого представника (а точніше - представниці) родини Косачів.

У 1962 році Г.Костюк, вражений лікарняною самотністю паралізованого Осьмачки, публікує в газеті "Свобода" звернення до української громади Нью-Йорка з пропозицією відвідати важко хворого поета. "Єдиною особою, що відгукнулася на мій заклик і відвідала Осьмачку, була Ізидора Петрівна Косач-Борисова – молодша сестра Лесі Українки. Жінка похилого вже віку, але великого людського серця і глибокогромадського інстинкту... Осьмачка зрядів, як побачив її. Не знав, де її посадити коло себе. Був веселий, говіркий. Показував книжку Лесі Українки", - пише Г.Костюк [8: 196].

Ізидора Петрівна буде й серед тих, які проведуть Осьмачку в останню путь. Її присутність на похороні, звичайно, зафіксують невгамовні газетні репортери.

На той час творчості Осьмачки вже присвячено чимало літературно-критичних статей. Юрій Клен якось напише: "Образи цієї Осьмаччиної гігантомахії стрясають, вулкан його поезії шпурляє з жерла свого передсвітні млавини, що розсипаються іскравим дощем космічного пороху, мимоволі нагадуючи слова Ніцше про хаос, який може породити танцюючу зірку, але ж... хаос Осьмаччин, силою його природних даних, назавжди лишиться хаосом, в цьому і сила, і слабкість його" [9:56]. Юрій Шерех дискутуватиме: "Легенда про хаотичність Осьмаччиної поезії походить від критичних Терешків, що добре шевцюють у межах свого напрямку, але не бачать нічого вище чобіт у іншомасштабній поезії автора "Поета" [10:317]. Кленові вже не судитиметься продовжувати дискусію, та через тридцять років Ніла Зборовська назве своє дослідження "Танцююча зірка" Тодося Осьмачки" [11]. А В. Медвідь вирішить з'ясувати: "божевільний чи геній?" [12].

Та в 1900 році ще ніхто не знає, які сюрпризи приготувало наступне століття. Леся Українка пише:

Але єсть на світі люди
Необачні, безпорадні,
Що й при світлі сонця бачать
І хаос, і ясні зорі,
Кращі зорі, ніж небесні,
І хаос, темніший пекла.
Люди ті не знають світла,
Як там рівно, ясно, біло.
В тих людей життя буває,
Мов порізані листочки,
Де написані поеми
Божевільного поета [4:256]

Про Осьмачку.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. - М.: Сов. энциклопедия, 1987. - 752с.
2. Українська Літературна Енциклопедія: В 5т. / Ред. кол.: І.О.Дзверін (відповід. ред.) та ін. - К.: Голов. ред. УРЕ ім. М.П.Бажана, 1988. - Т.1. - 536с.
3. Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І., Теремко В.І. - К.: ВЦ "Академія", 1997. - 752с.
4. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. - Т.1: Поезії. - К.,1975. - 447с.
5. Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. - Т.7: Прозові твори. Перекладна проза. - К.,1976. - 567с.
6. Осьмачка Тодось. По шляху віків // Осьмачка Тодось. Скитські вогні. - К.: Держ. видавництво України, 1925. - 93с.
7. Осьмачка Теодосій. Из-під світу. Поетичні твори. - Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1954. - 317с.
8. Цит. за: Скорський М.А.Тодось Осьмачка (життя і творчість). - К.:Український Центр духовної культури, 1999. - 224с.
9. Цит. за: Слабошпицький М.Ф. Тодось Осьмачка:Літературний профіль // Слабошпицький М.Ф. Тодось Осьмачка:Літ. профіль; Никифор Дровиняк із Криниць: Роман - колаж (фрагменти). - К.:Рада, 1995. - С.4 -76.
10. Шерех Юрій. Незустрічаний друг ("Китиці часу" - Осьмаччина лірика) // Юрій Шерех. Не для дітей. Літературно-критичні статті й есеї. - В-во "Пролог", 1964. - С. 315-322.
11. Зборовська Ніла. "Танцююча зірка" Тодося Осьмачки. - К.: МСП "Козаки", 1996. - 63с.
12. Медвідь В. Тодось Осьмачка. Божевільний чи геній? // Українське слово. - 1995. - 13 квітня.

Матеріал надійшов до редакції 20.01.2001 р.

Чернюк С.Л. Об истоках символики текстов Леси Украинки и Тодося Осьмачки.

В статье сравниваются жанровые, образные и тематические особенности текстов Леси Украинки и Тодося Осьмачки.

Chernyuk S. L. The Problem of the Sources of Symbolics in the Texts of Lesya Ukraïnka ond Todos' Os'machka.

The article deals with genre, figurative, and thematic features of the texts by Lesya Ukraïnka compared to those by Todos' Os'machka.